

МИРОСЛАВ САВЧИН

ЗДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Заснована у 2006 році

МИРОСЛАВ САВЧИН

ЗДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

МОНОГРАФІЯ

КИЇВ
ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР «АКАДЕМІЯ»
2016

УДК 159.923

ББК 88.37

С13

Рецензенти:

доктор психологічних наук, професор **В. П. Москалець**;

доктор психологічних наук, професор **М. І. Томчук**

Рекомендовано до друку Вченою радою

*Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(протокол № 17 від 17 грудня 2015 р.)*

Сучасна психологічна теорія, психологічна освіта, психологічна, освітня, медична, управлінська, юридична й інші практики потребують цілісного уявлення про внутрішній світ людини та її особистість. У монографії запропоновано аналіз теоретико-методологічних основ дослідження системи основних здатностей особистості та їх цілісну характеристику в межах різних наукових парадигм психології, особливо — духовної.

Адресована науковцям, викладачам вищих навчальних закладів. Прислужиться студентам, практичним психологам, педагогам і всім, хто цікавиться проблемами персонології та використанням психологічних знань у різних сферах життя людини.

*На обкладинці використано фрагмент репродукції картини Рембрандта
«Повернення блудного сина».*

ISBN 978-966-580-322-5 (серія)

ISBN 978-966-580-484-0

© Савчин М., 2016

© ВЦ «Академія»,

оригінал-макет, 2016

РЕАЛІЇ СВІТУ ОСОБИСТОСТІ

Основним завданням психології як науки є розкриття суті, особливостей функціонування та розвитку глибинних процесів, станів і властивостей внутрішнього світу (рухів душі) людини та феноменів соціальної психіки. Сучасний стан вчення про людину у психології пов'язаний із суперечностями у трактуванні її природи. Психологія загалом, її напрями та галузі культивують цінності й ідеологію, які часто взаємопротистоять і не відповідають автентичній природі особистості.

Свого часу в постановці проблеми дослідження внутрішнього світу особистості В. Дільтей акцентував на безпосередніх переживаннях людської душі, а Е. Шпрангер більше цікавився витворами духу. Сучасна психологія часто ігнорує реальний внутрішній світ людини, не вбачає своїм завданням однозначно висловитись про природу цього світу. Деякі методологічні підходи в дослідженні особистості є навіть «смертоносними» (біхевіоризм та когнітивізм), бо омертвляють (схематизують) її. Найголовніший вияв професійної «сліпоті» психологів полягає в акцентуванні на незначущості духовного для людини, неврахуванні реальності духовної сфери в теоретичних побудовах і психологічній практиці.

У сучасній психології посилюється тенденція до пониження статусу духу як системотвірного чинника внутрішнього світу людини, зведення його до загальнолюдських цінностей. Не рідкість недолугі та навіть незграбні наукові «довизначення» духовності, а також хитрі методологічні спекуляції щодо проблематики духовного. Насправді без духу душевне життя перетворюється на суцільний хаос. Доля особистості дуже драматична, а основа і центр цієї драми — її

боротьба проти своєї духовної руйнації, яка ніколи не припиняється. Це зумовлює актуальність проблеми істинного розуміння внутрішньої (душевної) природи людини, її змісту, призначення та ролі в житті. Усе це стосується й аналізу здатностей особистості.

Філософська думка теж сформулювала однотипні погляди на людину, які часто спотворюють її суть. У раціоналізмі та природознавстві загалом існує обмежене розуміння людини та її здатностей. У психології душа була редукована до психіки як прижиттєво набутої людиною складової частини внутрішнього світу в індивідуальному житті. На думку С. Франка, визначення «психології як вчення про душу» було незаконно викрадено та використано як титул для іншої наукової галузі. При цьому відбулася не заміна одних вчень про душу іншими, а суцільне усунення вчення про душу і заміна його вивченням «душевних явищ», відірваних від глибинного внутрішнього ґрунту. Сучасна психологія не є наукою про душу, а постає невпорядкованим поєднанням логічних, соціальних, фізіологічних, філософських побудов і умовиводів. Як констатує С. Франк, — «живий, цілісний внутрішній світ людини, людська особистість, те, що поза всякою теорією ми називаємо нашою «душею», нашим «духовним світом», у цій науці повністю відсутнє... Те, що в теперішній час відсутнє і відсутність чого ми хворобливо відчуваємо, є саме наукове, чисто теоретичне пізнання сутності людської душі» [285, 286]. Насправді душевне є живим цілим, що не розкладається на елементи, а центром цієї цілісності є духовне Я.

Можливість подолання цієї суперечності російський психолог Б. Братусь вбачає у визнанні її божественної природи. Наукова психологія повинна згадати про своє походження, про «ту умову, без якої во́на, як і всі наші знання, не має кінцевого сенсу, а саме — умови існування вищих проявів душі, її Божественного походження і безсмертя» [41]. Він знаходить підтримку в словах Преосвященного Анастасія, який ще у 1914 р. при відкритті Психологічного інституту визнав доречність наукового психологічного дослідження тільки «зовнішньої сторони душі», тієї її частини, яка звернена до матеріального світу, з яким душа зв'язується через тіло. «Але чи можна досліджувати шляхом експерименту внутрішню сутність душі, чи можна виміряти її вищі прояви?» — запитував він, і був категоричний у своїй відповіді, зазначаючи, що такі спроби призвели до дуже спотворених результатів [41]. Це означає, що психологія обрала предметом лише частину внутрішнього світу людини. Тому зовсім неаргументовано почали вважати, що від народження людині не дано духовне — дух, на відміну від генетичної спадковості, що визнають усі дослідники, у сфері

психології та інших наук. Це пояснює, чому психологія схильна вивчати нездорову психіку, нездорову особистість, ігноруючи Я-духовне. Поза увагою духовна ідентичність особистості — її визначеність щодо своєї найголовнішої (духовної) природи, з'ясування сутнісних здатностей вірити, любити, творити та обстоювати добро і боротися зі злом, творити автентичну свободу і відповідальність, а також позиція щодо позитивних екзистенційних переживань (сенсу життя, смерті й одухотворених страждань), правильний розвиток себе й організування власного життя, думок і рефлексій.

Усупереч усім тим, хто намагався і намагається «вбити Бога», хто вже поспішив констатувати Його «смерть» в сьогоденних реаліях, виразно постає, як зазначає В. Москалець, життєва необхідність для людства релігійної віри як потужного чинника одухотворення людини та світу загалом. Цього людині найбільше не вистачає, цього очікує Бог. Реалії безальтернативно ведуть мислячих людей до віри в Бога. Головною серед цих реалій є глобальна (всеохопна, планетарна) екологічна криза, яка переростає в екологічну катастрофу, що загрожує омніцидом (загибеллю життя) на Землі. Як пише В. Слободчиков, поява в психологічній науці такого предмета як духовність, відкриває перед нею перспективу стати справжнім лідером, а багато в чому і законодавцем в системі наук про людину [269].

Складність полягає в тому, що істини духовності не відкриваються чистим пізнавальним актом. Це відкриття має бути підготовлене особистим життям дослідника, воно супроводжується актом віри, звершується самоперетворенням людини в її бутті — очищенням душі. Основними засобами самовдосконалення на шляху до істини є віра, любов, творення добра і боротьба зі злом, творення свободи та відповідальності, праця, молитва, каяття, смирення. Пізнавальна активність у духовній сфері, вершиною якої є одухотворена творчість, — сутнісна властивість духовної особистості. Через неврахування цього психологи значно частіше аналізують деструктивні здатності особистості ненавидіти, конфліктувати, маніпулювати іншою людиною, аніж здатність любити, творити добро. В історії психології відомі випадки, коли з різних мотивів дослідники вважали недоцільним чи помилковим застосування поняття «душа». Зокрема, Дж. Уотсон назвав психологію біхевіоризмом (наукою про поведінку), В. Бехтерев — рефлексологією, К. Корнілов — реактологією. І. Павлов вів мову про вищу нервову діяльність, а не про психіку, щоправда, на схилі літ відмовився від цієї ідеї.

І нині деякі психологи вважають, що духовність — атрибут психічного, найвищий ступінь його розвитку: В. Знаков стверджує, що

духовний стан — це психологічний феномен, коли людина тимчасово не зауважує зовнішнього світу, не відчуває своїх органічних функцій, своєї тілесності, а зосереджується на осмисленні та переживанні духовних цінностей, пізнавальних, етичних або естетичних аспектів буття [98]. Такий панпсихологізм у трактуванні духовного заважає дослідженню реальної онтології особистості. Психологія має зважати на дію духовного чинника так само, як вона враховує дію соціальних і психофізіологічних сил.

У філософії духовне часто асоціюють з уявленнями про істину, добро і красу, свободу і справедливість, взаєморозуміння, творчість і відповідальність. Поняття «душа» і «дух», вважає В. Татенко [277], мають загальнокультурне значення, що підтверджується практикою їх широкого позарелігійного вживання. За його словами, «душевною» чи «сильною духом» може бути не обов'язково людина, яка вірить у якусь потойбічну силу. Сенс застосування цих понять у сучасній науковій психології пояснюється їхньою унікальною здатністю охоплювати психічне життя в його якісній своєрідності й живій неподільній цілісності — як природно пов'язану з тілом і водночас нетілесну його форму.

У психології духовний план асоціюється з активністю людини як суб'єкта, автора власного інтимного життя, здатного творчо розв'язувати проблемні ситуації. Духовне часто асоціювали з творчими силами людини, душевне — з її інтимними почуттями та переживаннями, тілесне ототожнювали із сексуальним, але не зводили до організмичного. Основні і, як правило, неподоланні проблеми виникають саме тоді, коли інтимним думкам, почуттям і стосункам бракує креативності [277]. Ці міркування не враховують, що духовність пов'язана не лише із зовнішньою активністю, наприклад творенням добра, а й із внутрішнім творенням віри, надії, свободи, любові, як і те, що духовна енергія витрачається не тільки і не стільки на розв'язання проблем, адже основне її призначення — народжувати конструктивне нове в усіх сферах життєдіяльності людини.

Методологічна складність полягає в тому, що кожна людина є носієм загальнолюдської природи, насамперед духовної, а водночас — унікальною особистістю, що не «зводиться до природи» [159]. Вона повинна стати справжньою особистістю, здолавши свою первинну гріховну природу, досягнути подібності образу Бога, повністю реалізованого Христом, який єдиний був людиною і Богом одночасно. Христос утілює максимальний образ людини, що не суперечить задуму Творця. Особистість — це «образ Божий», вона онтологічно потенційно подібна до цього образу в дії. Особа — це реальність, що породжується благодаттю Божою і не підкоряється законам приро-

ди, бо виходить за земні межі та спрямовується до трансцендентної сфери. Особа — це серце, яке народжується Вищим одкровенням, яке забезпечується містичним спілкуванням та єднанням з Христом. З онтологічного погляду особистостями є всі люди і навіть диявол, з християнського — не всі люди особистості, оскільки не досягли подоби Божої. Людина тільки тоді стає досконалою особистістю, коли їй завдяки благодатному подвигу відкривається серце, в якому перебуває Бог (Г. Сковорода). Там людина відчуває світло Боже, де його наповнює любов Бога і любов до Бога.

Релігійний філософ М. Бердяєв зауважив, що вчення про людину є передусім вченням про особистість, у якій головне — «релігійно-духовне начало» [27]. Особистість як духовна категорія проявляє себе у творчих актах і «виступає вже як творчий акт», репрезентуючи цілісний, всеосяжний спосіб буття всього людства, де, за словами Г. Олпорта, «... пропріум, як творче начало, дає напрям життю людини, яка прагне до зростання» [200]. Вивчаючи психологічні закономірності людської діяльності, Д. Узнадзе зауважує: «...психологія повинна досліджувати передусім суб'єкта, особистість як ціле, а не окремі акти його психічної діяльності» [282]. Тому «всі психічні явища у їх взаємозв'язках належать конкретній, живій, діючій людині», є похідними від природного й суспільного буття людини і закономірностей, які його визначають [241]. У цьому сенсі варто бачити і буття духовне.

Усі сучасні напрями психології, як зазначає В. Москалець, вбачають основне покликання психологічної та педагогічної науки і практики, соціальної роботи в навчанні людей жити згідно з ідеалами гуманізму, змістовно і щасливо, щоб кожен своїм шляхом дійшов того самого висновку, який узагальнено можна сформулювати так: провідним чинником гармонійного, піднесено-натхненного, оптимістичного стану людини є її духовність — внутрішня, автентична віра, любов, надія, свобода. Тільки особистості з розвиненою духовністю та екзистенційною свободою і відповідальністю можуть утворити й утвердити гармонійні стосунки, розбудовувати в усіх вимірах прогресивне суспільство. Піднесення духовності особистості є проблемою, від вирішення якої залежать прогрес людства, існування людини на Землі. Це надає особливі актуальності психологічним проблемам духовності, базовим суб'єктом якої є особистість. Піднесення духовності особистості важливе і з позицій гуманізму, стратегічною метою якого є створення таких природних, суспільних та духовних умов життя, за яких людина могла б повноцінно розгортати свій потенціал, працювати, спілкуватись, жити оптимістично, з радістю, насолодою, щасливо [190; 191; 192].

Духовність особистості — це насамперед її бажання і здатність до внутрішнього, автентичного визначення значущих духовних цінностей (Бога, моралі, доброти, краси, справедливості тощо), відповідна поведінка навіть всупереч соціальному тиску та інстинкту самозбереження. Стрижневий елемент духовності — здатність особистості до самостійного, автентичного ціннісного орієнтування, заснованого на світоглядних роздумах, переживаннях, оцінках. Ця здатність забезпечує її буття як духовної істоти — внутрішньо вільної, незалежної в оцінних судженнях, ціннісному орієнтуванні, автентичних переконаннях, світогляді, життєвих настановах, мотивації діяльності та поведінки. Визначальним чинником буття духовної людини є вона сама, її незалежність від тиску соціуму, роздуми, переживання, оцінки. На базі сформованих феноменів соціальної природи особистості розвивається або конформістська бездуховність, або екзистенційно-відповідальна духовність [190; 191; 192].

Незбагачена християнським знанням про душу, Бога, вічне призначення людини світська психологія здебільшого спрощено трактує найскладніші екзистенціальні проблеми і тому неспроможна надати людині ефективної психологічної допомоги. Ресурсність духовної парадигми психології полягає у позиціюванні потенціалістської природи людини, в основі якої є духовне Я (дух), яке особистість може актуалізувати на різних рівнях, залишивши у статусі можливого, а не дійсного, чи навіть заперечувати його онтологічність. Вона визнає різні шляхи самореалізації особистості та її здатностей, фундаментальні з них — здатності вірити, любити, творити добро, свободу та відповідальність і боротися зі злом, здатності, що стосуються побудови власного внутрішнього світу та життя. Реалізація цих здатностей відбувається через переживання, розмірковування та рефлексування. Це мотивує розглядати здатності особистості як її спроможність забезпечувати функціонування та становлення власного внутрішнього світу (самоактивність) та життя і життя інших людей (активність).

Основними характеристиками здатностей є: змістова спрямованість; автентичність як відповідність чи невідповідність природі внутрішнього світу людини; оптимізованість (взаємопов'язаність, структурованість, ієрархізованість) системи здатностей; рівень розвитку як показник ефективності функціонування здатностей. Істинні описи та пояснення людини у світі обов'язково містять духовний чинник, коли забезпечується співвіднесення отримуваних знань про особистість не лише із засобами пізнавальної діяльності, а й із ціннісно забарвленими уявленнями про вічне, належне, добро і красу.

1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗДАТНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

1.1. ЗДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ОСНОВНИХ ПАРАДИГМ ПСИХОЛОГІЇ

Фундаментальне завдання парадигмальної рефлексії у психології полягає в переході від дихотомічних протиставлень об'єктивності й суб'єктивності, детермінізму й індетермінізму, минулого та майбутнього, спадкового та набутого, гомеостазу і гетеростазу, статичності та динамічності, реактивності й активності, атомізму і холізму, пізнаваності та непізнаваності, раціоналізму та ірраціоналізму, номотетичного та ідіографічного, внутрішнього та зовнішнього, біологічного та соціального, кількісного та якісного, теоретичного і практичного, соціального і духовного, психічного і духовного до предметного аналізу реальної онтології та феноменології людини, її життя у світі. Це відображено в теоретичних побудовах — концептах, гіпотезах, концепціях і теоріях, долає невизначеність у трактуванні внутрішнього світу людини та допомагає переходити від «справ логіки» до «логіки онтології», а від них до «логіки справ». На цьому шляху здобувається живе знання про живу особистість, яка проявляється у різних видах активності та самоактивності й у різних здатностях.

Методологічне визначення психологічної науки здійснюється у форматі парадигми як системи теоретичних, методологічних та аксіологічних настанов, які слугують зразком розв'язування наукових завдань. Запропонував це поняття Т. Кун [139]. Пізніше він конкретизував свою позицію завдяки поняттю «дисциплінарна

ЗМІСТ

РЕАЛІЇ СВІТУ ОСОБИСТОСТІ

3

1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗДАТНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

9

1.1. Здатності особистості

в контексті основних парадигм психології

9

Здатності особистості

у природничо-науковій парадигмі

11

Здатності особистості

у традиції гуманістичної парадигми

12

Здатності особистості

в конструктивістській парадигмі

13

1.2. Здатності особистості в різних напрямках психології

16

Здатності особистості

у класичних напрямках психологічної науки

16

Здатності особистості

в гуманістичній (некласичній) психології

21

Здатності особистості

у постнекласичній психології

23

1.3. Здатності особистості

в контексті духовної парадигми психології

47

Концепція людини в духовній психології

47

Духовне як вище начало в людині

64

Методологічна, теоретична і практична ресурсність духовної парадигми психології	78
Духовна ідентичність особистості	89
Духовні аспекти буття людини	94
2. СИСТЕМА ЗДАТНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ	114
2.1. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ АВТЕНТИЧНІ ЗДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	114
Здатність вірити	114
Здатність любити	130
Здатність творити добро та боротися зі злом	144
Творення свободи і відповідальності	151
2.2. Робота особистості із власним буттям, життям та існуванням	159
Забезпечення цілеспрямованості життя	159
Вироблення оптимально-розвивального стилю життя	161
Осмислення життя	167
Здатність творити	175
2.3. Робота із власною особистістю	178
Здатність до самовизначення (самоідентифікація)	178
Забезпечення особистісного зростання	181
Саморегулятивна здатність	188
Екзистенціювання особистості	194
Самоздійснення, самореалізація, самоствердження і самовираження	200
Самотрансцендентация Я	206
2.4. «Обслуговувальні» здатності особистості	208
Переживання особистості	208
Здатність думати (розмірковувати)	227
Рефлексивна здатність особистості	235
НА ШЛЯХУ ДО ЖИВОГО ЗНАННЯ ПРО ЖИВУ ОСОБИСТІСТЬ	249
ЛІТЕРАТУРА	266

Савчин М.

С13 Здатності особистості : монографія / Мирослав Савчин. —
К. : ВЦ «Академія», 2016. — 288 с. — (Серія «Монограф»).

ISBN 978-966-580-322-5 (серія)

ISBN 978-966-580-484-0

Сучасна психологічна теорія, психологічна освіта, психологічна, освітня, медична, управлінська, юридична й інші практики потребують цілісного уявлення про внутрішній світ людини та її особистість. У монографії запропоновано аналіз теоретико-методологічних основ дослідження системи основних здатностей особистості та їх цілісну характеристику в межах різних наукових парадигм психології, особливо — духовної.

Адресована науковцям, викладачам вищих навчальних закладів. Прислужиться студентам, практичним психологам, педагогам і всім, хто цікавиться проблемами персонології та використанням психологічних знань у різних сферах життя людини.

УДК 159.923

ББК 88.37

Наукове видання

Серія «Монограф»

Заснована у 2006 році

САВЧИН Мирослав Васильович

ЗДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

МОНОГРАФІЯ

Спільний проект із видавництвом «Академвидав»

Редактор Г. Т. Сенькович

Коректор Н. А. Ганжа

Комп'ютерна верстка С. М. Байдюка

Формат 60×90/16.

Ум. друк. арк. 18,0.

Зам.

Видавничий центр «Академія»,

м. Київ, вул. Дегтярівська, 38—44.

Тел./факс: (044) 483-19-24; 456-84-63.

E-mail: academia.book@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 555 від 03.08.2001 р.

ТОВ «Задруга»

04080, Київ-80, вул. Фрунзе, 86.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК №2000 від 03.11.2004 р.